

DE WATERSNOODRAMP VAN 1570

De watersnoodramp van 1570

Een ooggetuigenverslag van Jan Fruytiers

Ingeleid, kritisch weergegeven, hertaald
en van commentaar voorzien door

Lenny Veltman

Amsterdam University Press

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van Stichting Professor van Winterfonds, Stichting dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, Thijsse-Schouten Stichting, Gerhard ten Doornkaat Koolman-Stiftung, De Gijselaar-Hintzenfonds en J.E. Jurriaanse Stichting.

A handwritten signature in red ink, reading 'J. E. Jurriaanse'.

A handwritten signature in red ink, reading 'De Gijselaar-Hintzenfonds'.

J.E. Jurriaanse[®]

De Gijselaar-Hintzenfonds

Afbeelding omslag: *Jammerliche und erschröckliche Zeittung auß Niderland, Brabant, Holandt, Seelandt, Flandern und Frießlandt* [...]. S.l., 1570. Bayerische Staatsbibliothek München: Res/4 Belg. 186 c#Beibd.6.

Ontwerp omslag: BVDT – Bart van den Tooren

Ontwerp binnenwerk: TAT Zetwerk, Utrecht

ISBN 978 90 4856 294 7

e-ISBN 978 90 4856 295 4

DOI 10.5117/9789048562947

NUR 621 | 685

© Lenny M. Veltman / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2024

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Voor Frans en Leny, mijn ouders

Inhoudsopgave

- Inleiding** · 9
- 1 De Allerheiligenvloed van 1570** · 11
- 2 Het leven van Jan Fruytiers** · 14
Leiden en Rijnsburg · 16
Antwerpen · 21
Oost-Friesland · 23
Terugkeer · 31
- 3 Jan Fruytiers' *Corte beschrijvinghe vanden ellendighen watervloet* [...], Emden, Goossen Goebens, 1571** · 34
De drukker Goossen Goebens · 35
Structuur en opbouw van de tekst · 37
Het titelblad · 38
Het voorwoord · 39
Het rederijkersgedicht · 40
De inleiding · 41
Het berijmde verslag over de Allerheiligenvloed · 41
Gebed en nawoord · 43
- 4 Bronnengebruik in de *Corte beschrijvinghe vanden ellendighen watervloet*** · 45
De schriftelijke bronnen · 45
De Deux-Aesbijbel en de profeten · 45
Kronieken · 49
De *Cosmographia* van Sebastian Münster · 50
De *Vriesche corte Cronijcke* · 54
De *Historia rerum Anglicarum* van Neubrigensis · 55
De *Fasciculus temporum* · 56
De *Hollantsche Chronijcke* · 58
Kerkgeschiedenis · 58
Sebastian Franck · 59
De *Magdeburger Centurien* · 60

	<i>Pamfletten</i>	· 62
	<i>Brieven en rapporten</i>	· 65
	<i>Kaarten en atlassen</i>	· 66
	De orale bronnen	· 69
	<i>Conclusie</i>	· 71
5	De literair-historische context	· 72
	Zestiende-eeuwse (natuur)rampen op schrift: bronnen van informatie en prediking	· 72
	<i>Nieuwsberichten en prodigia</i>	· 72
	<i>Pamfletten over de Allerheiligenvloed</i>	· 75
	<i>De Allerheiligenvloed in de klaagliederen van Menso Poppius en Jacob Commelin</i>	· 81
	<i>Natuurrampen in zestiende-eeuwse volkstalige liederen</i>	· 84
	Twee rederijersballaden uit Leuven over een zand- en watervloed (1569–1573)	· 86
	Een Duitstalig crisislied (1571) van de meesterzanger Barnabas Holzmann	· 88
	<i>Schriftuurlijke liederen</i>	· 89
	<i>Conclusie</i>	· 91
6	De receptiegeschiedenis	· 92
	Geschiedkundige werken	· 92
	Literatuurgeschiedenis	· 95
	Troostgedicht en gedenkboek	· 96
7	Kritische editie en moderne hertaling	· 99
	Verantwoording bij de editie	· 99
	1 <i>De leestekst</i>	· 99
	2 <i>De moderne hertaling</i>	· 100
	Illustratieverantwoording	· 238
	Bibliografie	· 241
	Woord van dank	· 262
	Register	· 263

Inleiding

Klimaatverandering is een dagelijks terugkerend onderwerp in het nieuws. Door de opwarming van de aarde neemt het aantal natuurrampen wereldwijd toe, waaronder ernstige overstromingen door smeltende ijskappen en een stijgende zeespiegel. Om de kustgebieden langs de Noordzee te beschermen bestaat het plan om een 637 kilometer lange dam aan te leggen, van Bretagne tot het zuiden van Engeland, en van Schotland tot het westen van Noorwegen.¹ Een ingrijpend gevolg van deze Northern European Enclosure Dam is dat de Noordzee in een groot zoetwatermeer zal veranderen. Iets minder vergaand is een ander plan om in de Noordzee een dijk aan te leggen, de zogenaamde Haakse Zeedijk. Deze dijk moet gaan lopen van Calais (Frankrijk) tot aan het Zweedse Gotenburg, met daarin bekkens om het overtollige water van de rivieren weg te kunnen sluizen.² Wat de gevolgen zullen zijn voor de gebieden aan de Noordzee als we niks doen, daarvan geven beelden van overstromingen in andere kustgebieden op aarde een goede indruk. Media als internet, radio, televisie en fotografie, maken het mogelijk de gevolgen van elke natuurramp tot in detail te belichten, waardoor we in staat zijn ons een voorstelling te maken van de impact ervan.

In de zestiende eeuw was er ook sprake van een serieuze klimaatverandering, met het verschil dat de aarde toentertijd niet opwarmde zoals nu, maar juist sterk afkoelde. De periode van verkoeling – de ‘Kleine IJstijd’ genoemd – die was begonnen in de vijftiende eeuw en tussen 1560 en 1570 een hoogtepunt bereikte, duurde voort tot in de twintigste eeuw.³ Door een snelle daling van de temperatuur met ongeveer twee graden werd het niet alleen kouder maar ook natter waardoor men halverwege de zestiende eeuw steeds vaker te maken kreeg met natuurrampen, misoogsten en hongersnoden.⁴ Door een toename van ongedierte kregen bacteriën en virussen meer kans om ziektes te verspreiden, waaronder de pest.⁵

- 1 A. van Dongen, ‘637 kilometer lange dijk als noodoplossing tegen klimaatverandering.’ In: *Algemeen Dagblad*, interneteditie, 14 februari 2020.
- 2 Voor informatie over deze dijk zie: <https://haaksezeedijk.com/dhz/> (Geraadpleegd 12 november 2023).
- 3 Degroot 2018, pp. 32, 154–155.
- 4 Fagan 2000, pp. 86–91.
- 5 Behringer 2003, pp. 55, 77, 88.

Zoals in de huidige tijd waren catastrofes groot nieuws, en met de communicatiemiddelen van toen – schrijven, omroepen, visualiseren – werd een ramp net als nu wereldkundig gemaakt. Ook van de watersnoodramp van 1570, thans bekend als de ‘Allerheiligenvloed van 1570’, zijn enkele schriftelijke en visuele getuigenissen overgeleverd, waaronder het verslag van de rederijker Jan Fruytiers uit 1571 dat hier centraal staat.

De Allerheiligenvloed van 1570

De Allerheiligenvloed – de naam verwijst naar de christelijke feestdag – richtte op 1 november 1570 een enorme ravage aan in alle kustgebieden langs de Noordzee.¹ Zowel Denemarken, Duitsland en de Nederlanden, als Frankrijk en ook Engeland, werden getroffen door een alles verwoestende overstroming die duizenden doden eiste. Eén dag voorafgaand aan de vloed, op 31 oktober, was er bij nieuwe maan een zware storm komen opzetten.² Daarbij kwam nog het springtij waardoor het water nóg hoger kwam te staan dan normaal. In de nacht van 1 op 2 november rees het water het eerst in de noordelijke gebieden – vanaf Denemarken, Oost-Friesland en Groningen tot en met Noord-Holland – zodat velen in hun bed door het water verrast werden.³ Het aantal slachtoffers in het noorden was dan ook vele malen groter dan in de zuidelijke gebieden waar de vloed pas in de middag opkwam. Veel gebieden langs de Noordzeekust, van Noord-Frankrijk tot aan het noordelijkste puntje van Denemarken, veranderden in één grote kolkende watermassa, en ook de gebieden langs de grote rivieren stonden vrijwel allemaal blank. Dijken braken en sluizen knakten als luciferhoutjes door het watergeweld.⁴ Grote stukken land werden weggeslagen en omdat boerderijen en hele dorpen door de zee werden verzvolgen vonden duizenden mannen, vrouwen en kinderen de dood. De wegen waren praktisch onbegaanbaar waardoor het treffen van noodvoorzieningen, en het bieden van hulp, zo goed als onmogelijk was. De vloed trof ook grote aantallen vee, met name de dieren die op de lageregelegen weilanden graasden. In verschillende steden stond het water tot aan de stadspoorten en onder degenen die in kelders woonden vielen veel slachtoffers. De schade aan dijken, sluizen, dorpen en steden was enorm en de naweeën van de Allerheiligenvloed waren nog lang voelbaar. Maandenlang bleef het land onvruchtbaar door het zilte water, en graan, hooi en andere voorraden die opgeslagen hadden gelegen in de schuren, waren bedorven door het zoute zeewater, waardoor mens en dier honger leden. Dorst leden ze ook want de waterputten waren eveneens overstroomd door het zoute zeewater. Toen het water uiteindelijk iets ging zakken, werden de getroffen gebieden geteisterd door een extreem koufront en moest het zoeken naar slachtoffers worden gestaakt door bevrozing en hevige sneeuwval. De

1 Egidius 2003, p. 76.

2 Gottschalk 1975, dl. II, p. 625.

3 Fruytiers 1571, p. 27.

4 De hiernavolgende gegevens zijn ontleend aan Fruytiers 1571 en Roth 1573, fol. 199^r–202^r.

Afbeelding 1

Zilveren gedenkpenning vervaardigd te Antwerpen in 1570. Voorzijde: gekroond wapenschild tussen jaartal binnen omschrift. Omschrift voorzijde: *Benedicite Maria et Flvmina dno 1570* ('Zegent zeeën en rivieren Heer, 1570')

verminkte en door dieren aangevreten doden kwamen pas aan de oppervlakte toen het eind februari 1571 eindelijk ging dooien. De dooi veroorzaakte tot overmaat van ramp nieuwe overstromingen, omdat de kapotte dijken en sluizen de smeltende sneeuw niet konden tegenhouden. Nog lang bleef de Allerheiligenvloed in ieders geheugen gegrift staan. Niet alleen omdat er zoveel landen en regio's bij betrokken waren, en het aantal doden en de schade zo enorm groot was, maar ook omdat de Allerheiligenvloed in korte tijd de zoveelste ramp was die Europa trof.⁵

Ondanks het feit dat de Allerheiligenvloed van 1570 een van de grootste overstromingen is geweest die de landen aan de Noordzee heeft getroffen, herinnert slechts een handvol monumenten ons nog aan deze catastrofe. Zo zijn er langs de kust van noordwest Duitsland, in Oost-Friesland, enkele gedenktekens te vinden en ook in het Friese terpdorp Mitselwier (Metslawier).⁶ In Harlingen memoreert het standbeeld 'de *Stenen Man*' (1576) aan de enorme schade die de Allerheiligenvloed daar aanrichtte.

Flarden van memoires aan de watersnoodramp zijn bewaard gebleven in dagboeken, rapportages van dijkgraven en lokale bestuurders; in resoluties, kronieken, memorieboeken en nieuwsberichten in de vorm van pamfletten.⁷ Het zijn vrijwel altijd beknopt weergegeven lokale en regionale observaties over de gevolgen van de Allerheiligenvloed.

5 Deze rampen staan vermeld in Fruytiers' vloedtekst (fol. 10^v) en ook in een crisisgedicht (1571) van meesterzanger Barnabas Holzmann (Behringer 2003, pp. 294–353); zie ook Behringer 2003, pp. 55, 78–92.

6 Egidius 2003, p. 77; De Vries en Winsemius 1970, pp. 119, 124.

7 Bijvoorbeeld rekestten aan Alva voor vrijstelling van belastingen of documenten over schade aan steden en dorpen en het aantal verdronken mensen en vee (Tresoar, Frysk Histoarysk en Letterkundich Sintrum, Archief van de Staten van Friesland, 'Collectie Gabbema', Toegang 343, inv. nr. 130; 'Staten vóór 1580', Toegang 3, inv. nr. 127. Chron. Reg., nr. 548. ([Http://archieven.tresoar.nl](http://archieven.tresoar.nl). Geraadpleegd 8 november 2023). Voor berichten over de Allerheiligenvloed in handgeschreven bronnen zie Heinrich Roth 1573, fol. 199^r–201^r; Hamelmann 1940, p. 338; De Vries en Winsemius 1970, pp. 114–141; Gottschalk 1975 pp. 624–694; Egidius 2003, p. 76.

Dat is anders dan het tweeënzeventig pagina's tellende verslag van Jan Fruytiers, dat in 1571 in Emden gedrukt werd, en waarin een totaalbeeld wordt geschetst van de drama's die zich langs de kusten van zuid (Calais) tot noord (Skagen) hadden afgespeeld. Bovendien is het de enige Nederlandstalige tekst over de Allerheiligenvloed die in druk verschenen is. Een groot deel van wat in de tekst beschreven staat heeft Jan Fruytiers met eigen ogen aanschouwd en zijn verbijstering over de enorme schade en de totale ontreddeering die hij waarnam, klinkt door in zijn verslag. Het persoonlijke karakter ervan maakt zijn verhaal boeiend en interessant. Behalve de beschrijving van persoonlijke ervaringen van de auteur en die van andere ooggetuigen, biedt de tekst ook interessante cultuurhistorische en historisch geografische gegevens. Er is daarom alle reden om aandacht te vragen voor deze bijzondere tekst over de Allerheiligenvloed. Een grondige bestudering van de vloedtekst vanuit een cultuurhistorische benadering heeft bovendien geleid tot nieuwe inzichten die in de hiernavolgende paragrafen besproken zullen worden. Na deze introductie volgen een verantwoording van de tekstuitleg, het verslag over de Allerheiligenvloed van Jan Fruytiers, dat hier voor het eerst in zijn geheel kritisch wordt uitgegeven, en een hertaling in modern Nederlands met een toelichting.